

ศึกษาอิทธิพลของคัมภีร์มิลินทปัญหาที่มีต่อคัมภีร์อรรถกถาพระไตรปิฎก  
A Study on the Milindapañhā Influence to the Theravāda Buddhist  
Commentaries

พระศรีวิสุทธิคุณ, ดร.

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์นี้ มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์มิลินทปัญหาและคัมภีร์อรรถกถา (๒) เพื่อศึกษาอิทธิพลของคัมภีร์มิลินทปัญหาที่มีต่อคัมภีร์อรรถกถาพระไตรปิฎก

จากการศึกษาพบว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในช่วงระหว่างการรวบรวมพระไตรปิฎกกับการรจนาคัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นบทสนทนาธรรมระหว่างพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามกับพระนาคเสนเถระผู้ตอบ หลักธรรมที่สนทนาโต้ตอบกันนั้นมีความสำคัญอันเป็นเหตุให้พระอรรถกถาจารย์นำไปอ้างอิงในคัมภีร์อรรถกถาที่ตนรจนาด้วย จากการศึกษพบว่าพระอรรถกถาจารย์ที่อ้างอิงถึงคัมภีร์มิลินทปัญหาในงานรจนาของตนมีเพียงรูปเดียวเท่านั้น คือ พระพุทธโฆสาจารย์

ในการอ้างอิงทั้งหมดนั้น ผู้วิจัยพบประเด็นในการอ้างอิงที่ใช้คำว่าอิทธิพล คือ อิทธิพลในด้านแนวคิดหรือการตีความ, อิทธิพลด้านวิธีการเขียน, อิทธิพลด้านการวินิจฉัยเกี่ยวกับพระพุทธองค์, อิทธิพลด้านการวินิจฉัยเกี่ยวกับหลักธรรม, อิทธิพลด้านการวินิจฉัยเกี่ยวกับวินัย, อิทธิพลด้านการวินิจฉัยพระอภิธรรม และอิทธิพลด้านอื่น ๆ

Abstract

This thematic paper is aimed at studying influence of Milindapañhā to Theravāda Buddhist Commentaries. The objectives of studies are 1) to study history of Milindapañhā and history of Buddhist Commentaries 2) to study the influence of Milindapañhā on Buddhist Commentaries.

From the study, it is found that the Milindapañhā was the one composed during the time of collecting the tipitaka and composition of the commentaries. The Milindapañhā is the Drama-conversation of Milinda and Nāgasena-Thera. The

Doctrinal principles are importance for the Commentator who brought them to be quoted in the Buddhist commentaries composed by him.

From the study, it is found that here was only one compensator who brought the Milindapañhā to be quoted. In such a quotation, the research found the seven importance points, namely:- (1) The influence of thought or the explanation. (2) The influence of the method of writing. (3) The influence of the contemplation about the Buddha who was of the great characteristics. (4) The influence of the Doctrinal contemplation. (5) The influence of the Vinaya contemplation. (6) The influence of the Abhidhamma contemplation. (7) The other influences.

## ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ชาวพุทธทราบกันดีแล้วโดยทั่วไปว่า หลักคำสอนของพระบรมศาสดาที่ยังคงอยู่ トラบเท่าทุกวันนี้ก็เพราะการที่เหล่าสาวกทั้งหลายได้ทำการรวบรวมและบันทึกเอาไว้ ทั้งในรูปแบบการท่องจำเชิงมุขปาฐะและพัฒนาเป็นการจดบันทึกลงในคัมภีร์ในภายหลัง ทั้งนี้ก็เพื่อรักษาเนื้อหาคำสอนที่พระศาสดาได้ค้นพบและดำเนินการสั่งสอนในสมัยพุทธกาล ให้ดำรงคงอยู่ตลอดไป อย่างไรก็ตาม หากจะหันมาพิจารณากรอบความคิดและพัฒนาการของการบันทึกหลักคำสอนของพระพุทธองค์นั้น ก็จะพบว่า มีรูปแบบของการบันทึกที่แตกต่างกัน โดยในระยะแรกหลังพุทธปรินิพพานแล้ว เหล่าสาวกนำโดยพระมหากัสสปะ ก็ได้ทำสังคายนา รวบรวมพระธรรมวินัยในรูปแบบมุขปาฐะขึ้น และมีข้อกำหนดว่า การทำสังคายนาครั้งนั้น เป็นการสังคายนาของฝ่ายเถรวาท เพราะมีมติที่มุ่งรักษาความสมบูรณ์ของพระพุทฺธพจน์ และพุทธบัญญัติไว้โดยไม่มีการตัดทอนหรือเพิกถอนแต่อย่างใด ต่อมาอีกร้อยปี กระแสการบันทึกคำสอนของพระพุทธองค์ได้เกิดแรงกระเพื่อม เมื่อมีการปฏิบัติผิดหลักของฝ่ายเถรวาทเกิดขึ้น และมีการแตกนิกายของพระภิกษุในพระพุทธศาสนาที่เมืองเวสาลี ภายใต้เงื่อนไขของความเห็นต่างในเรื่องหลักคำสอน (ทิสฺส สามัญฺดา) ข้อวัตรปฏิบัติ (สีลสามัญฺดา) กระทั่งมีการแตกแยกจากกลุ่มเถรวาทเดิมไปเป็นนิกายต่าง ๆ ตามคติความเชื่อและหลักปรัชญาของ

ตนมากถึง ๑๘ นิกาย<sup>๑</sup> โดยที่นิกายเหล่านี้ (ยกเว้นเถรวาทเดิม) ได้มีการแต่งตำราหรือคัมภีร์ขึ้นมาเพื่อสนับสนุนความเชื่อของกลุ่มตนอีกเป็นจำนวนมาก ทำให้เกิดกระแสความแพร่หลายของหลักคำสอนและรูปแบบของคัมภีร์ขึ้นเป็นจำนวนมาก จากกรณีดังกล่าว หลังพุทธศตวรรษที่ ๑ ก็ทำให้มีคัมภีร์ที่บันทึกหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมามากมาย และมีความแตกต่างไปจากเนื้อหาของการบันทึกของฝ่ายเถรวาทที่ยังคงรักษา รูปแบบการบันทึกคำสอนแบบมุขปาฐะอยู่เช่นเดิม

ประเด็นเรื่องการพัฒนาเกี่ยวกับการจดบันทึกหลักคำสอนนั้น เราได้พบว่า หลังจากการสังคายนาครั้งที่ ๒ ที่เมืองเวสาลีแล้ว ก็เกิดการจดบันทึกหรือแต่งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาขึ้นมาอีกเป็นจำนวนมาก โดยที่ ความ แพร่ หลาย ของ คัม ภีร์ ทางพระพุทธศาสนานั้นได้ปรากฏชัดเจนมากในคราวสังคายนาครั้งที่ ๓ สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ตรวจสอบและชำระพระธรรมวินัยแล้วพบว่า มีหลักคำสอนของพระภิกษุในพระพุทธศาสนาที่ผิดแผกไปจากรูปแบบดั้งเดิมเป็นจำนวนมาก เป็นเหตุให้พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระแต่งคัมภีร์กถาวัตถุขึ้นเพื่อตอบโต้หรือแสดงความชัดเจนใน

<sup>๑</sup> สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับประชาชน พิมพ์รวมเล่มเดี่ยวจบ ครั้งที่ ๑๕/๒๕๓๗, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๖๘๕ – ๖๘๖.

เรื่องพระอภิธรรมกับหลักคำสอนของพระภิกษุกลุ่มอื่นหรือนิกายอื่นในยุคนั้น อันแสดงให้เห็นว่ารูปแบบการบันทึกคำสอนของพระพุทธองค์นั้นได้แพร่หลายแล้วตั้งแต่สมัยสังคายนาครั้งที่ ๒ และความแพร่หลายดังกล่าวนี้ได้แพร่ขยายตามกระแสความเชื่อของพระพุทธศาสนานิกายที่แผ่ไปในดินแดนต่างอินเดียและมีการใช้ภาษาถิ่นในการจดบันทึก

ในดินแดนทางเหนือของประเทศอินเดียซึ่งเป็นดินแดนที่พระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินได้เผยแผ่ไปถึงในราวพุทธศตวรรษที่ ๑-๒ ก็ได้มีการแต่งคัมภีร์เป็นจำนวนมาก และที่มีชื่อเสียงมากที่สุดคือมิลินทปัญหาที่เชื่อกันว่าแต่งขึ้นในอินเดียเหนือ ราวพุทธศตวรรษที่ ๔-๕ ในระยะนั้นพระพุทธศาสนายังไม่ได้แตกแยกออกเป็นนิกายมหายานฝ่ายเหนือและนิกายเถรวาทฝ่ายใต้ มิลินทปัญหาเดิมอาจจะแต่งเป็นภาษาสันสกฤตหรือปรากฤตเช่นเดียวกับคัมภีร์อื่น ๆ ที่รจนาขึ้นทางอินเดียตอนเหนือ แต่ฉบับเดิมสูญหายไปแล้ว คงเหลือเฉพาะที่ปรากฏในภาษาอื่น ๆ เช่น ภาษาบาลีของลังกา เป็นต้น

ความที่คัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นคัมภีร์ที่มีชื่อเสียง และเป็นคัมภีร์ในเชิงการแก้ปัญหาเกี่ยวกับข้อสงสัยในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในยุคต้นอันมีปมที่ยังไม่ได้รับคำอธิบายมากนัก เช่น ปัญหาเรื่องจิต ปัญหาเรื่องมหาบุรุษลักษณะ หรือปัญหาว่าทำไมพระพุทธเจ้าไม่เป็นผู้หญิง หรือผู้หญิงเป็นพระพุทธเจ้าไม่ได้เพราะเหตุไร เป็นต้น

มิลินทปัญหา เป็นคัมภีร์ที่เชื่อกันว่าแต่งขึ้นก่อนที่จะมีการจดบันทึกคำสอนของพระพุทธองค์ พร้อมทั้งอรรถกถาขยายความเนื้อหาคำสอนลงในใบลานของบรรดาพระภิกษุชาวลังกา เมื่อราวพุทธศก ๗๐๐ ในประเทศศรีลังกา และก่อนกาลที่พระพุทธโฆसाจารย์เดินทางไปแปลพระไตรปิฎกจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี และที่สำคัญยิ่งอีกอย่างหนึ่งคือท่านยังแต่งอรรถกถาเพิ่มเติมในราวพุทธศก ๙๕๔ ทำให้ประจักษ์ชัดเจนว่า ในการแต่งอรรถกถาของพระอรรถกถาจารย์ชาวลังกา และของพระพุทธโฆสาจารย์นั้น ต่างก็ได้นำเอาเนื้อหาบางส่วนในคัมภีร์มิลินทปัญหามาประกอบในการอธิบายปัญหาหรือเนื้อความของพระไตรปิฎกด้วย เช่น ในการอธิบายปัญหาเรื่องการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงความสมบูรณ์ของอวัยวะเพศที่สมบูรณ์ตามหลักมหาบุรุษลักษณะแก่พราหมณ์หรือมาณพจำนวนกว่าร้อยคน การที่กระทำเช่นนั้นพระองค์ไม่ทรงมีความละอายเลยหรืออย่างไร ซึ่งกรณีเช่นนี้ พระอรรถกถาจารย์ก็ได้นำเนื้อความในมิลินทปัญหา<sup>๒</sup> มาแสดงว่า

ข้อที่พระนาคเสนถูก  
พระยามิลินท์ถามว่า ข้าแต่พระ

<sup>๒</sup> เตปิฎกจูฬายมมหาเถระ, มิลินทพญห  
ปกรณ, ไทย-รัฐ มหาวชิราลงกรณวิทยาลัย ปกาสิต,  
อนุสรณีย์ พุทธวสเส ๒๕๔๐, (กรุงเทพ : โรงพิมพ์  
วิญญาน ๒๕๔๐), หน้า ๑๘๐-๑๘๒.

พระพุทธโฆสาจารย์อ้างใน ที.สี.อ. (ปาฬิ)  
๑/๒๘๗-๒๘๘/๒๔๗-๒๔๙, ม.อ.อ. (ปาฬิ) ๒/๓๘๕/  
๒๖๖-๒๖๗, ชุ.สุ.อ. (ปาฬิ) ๒/๕๕๓/๒๗๗-๒๗๘.

นาคเสนผู้เจริญ พระผู้มีพระภาค  
เจ้าทรงกระทำสิ่งที่ทำได้ยาก  
หรือดังนี้ ได้กล่าวไว้แล้ว. พระ  
นาคเสนเถระถวายพระพรว่า  
ดูก่อนมหาบพิตร พระพุทธองค์  
ทรงทำอะไรหรือ?

พระยามิลินท์ตรัสว่า  
ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระ  
ภาคเจ้าทรงแสดงโอกาสที่  
มหาชนเขาถือว่าเป็นความอาย  
แก่อันเตवासิกของพรหมอายุ  
พรหมณ์ แก่พรหมณ์ ๑๖ คน  
ผู้เป็นอันเตवासิกของพรหมณ์  
อุตตระและของพรหมณ์ชื่อพาว  
รี และแก่มาณพ ๓๐๐ คนผู้เป็น  
อันเตवासิกของเสลพรหมณ์

พระนาคเสนเถระถวาย  
พระพรว่า ดูก่อนมหาบพิตร  
พระพุทธองค์ไม่ได้ทรงแสดงพระ  
คุณะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง  
แสดงพระฉายา ทรงบันดาล  
ด้วยพระฤทธิ์ แสดงเพียงพระรูป  
เงา ๆ ยังทรงนุ่งผ้าสบงอยู่ ยัง  
คาดประคตเอวอยู่ และยังคงห่ม  
ผ้าจีวรอยู่ ถวายพระพร

พระยามิลินท์ถามว่า  
เมื่อเห็นพระฉายาแล้วก็เป็นอัน  
เห็นพระคุณะด้วยใช่หรือไม่

พระนาคเสนเถระถวาย  
พระพรว่า ชื่อนั้นจงยกไว้เกิด  
สัตว์ผู้เห็นหทัยรูปแล้วรู้ได้พึงมี  
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็พึงนำ  
พระหทัยมังสะออกมาแสดง  
พระยามิลินท์รับว่า  
ท่านนาคเสนขอรับ ท่านพูด  
ถูกต้องแล้ว

นอกจากนั้น ยังมีการนำข้อวินิจฉัยใน  
อีกหลาย ๆ เรื่องที่ปรากฏในมิลินทปัญหามา  
ประกอบการแต่งอรรถกถา เช่น เรื่องการ  
แสดงยมกปาฏิหาริย์สอดล้นเข้าไปในช่องหู  
เรื่องอาบัติเล็กน้อย เรื่องที่ไม่พระพุทธรูป  
ไม่ถือกำเนิดพร้อมกัน ๒ พระองค์ เรื่องความ  
แตกต่างระหว่างการรู้แบบสัญญา การรู้แบบ  
วิญญาน และการรู้แบบปัญญาว่าแตกต่างกัน  
อย่างไร ปัญหาเรื่องจิตชั่วลัดมือเดียวว่ามี  
อานุภาพหรือการทำงานอย่างไร เป็นต้น  
นอกจากนั้นยังปรากฏในเนื้อหาของคัมภีร์ของ  
พระอรรถกถาจารย์อื่น ๆ เช่น ในวิสุทธิมรรค  
ธัมมปทัฏฐกถา เป็นต้น

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เราจะพบว่า  
คัมภีร์มิลินทปัญหาของนักปราชญ์ชาวอินเดีย  
เหนือได้เข้ามามีอิทธิพลต่อการเขียนอธิบาย  
ความในวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาฝ่าย  
เถรวาท เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในการแต่ง  
อรรถกถาของพระอรรถกถาจารย์ฝ่ายเถรวาท  
ในเกาะสิงหล ได้นำเอาหลักการและวิธีการ  
แก้ปัญหาเกี่ยวกับพระธรรมวินัยที่ปรากฏในมิลินทปัญหามาประกอบด้วย เป็นจำนวนมาก

ทำให้เห็นได้ว่า ความเป็นจริงนั้นในการจารึก หรือ การรวบรวมหลักคำสอนของ พระพุทธศาสนา ฝ่ายเถรวาทไม่เพียงแต่ รวบรวมหลักฐานจากแหล่งข้อมูลที่มีอยู่เฉพาะ ของฝ่ายเถรวาทเองเท่านั้น หากแต่ได้รวบรวม จากหลักฐานข้อมูลแหล่งอื่น ๆ ด้วย ซึ่งวิธีการ ดังกล่าวนี้นี้แสดงให้เห็นว่า ฝ่ายเถรวาทไม่ได้ ปฏิเสธคัมภีร์เป็นภูมิปัญญาของกลุ่มพุทธ ศาสนาฝ่ายเหนือที่แยกตัวออกไปในคราว สังคายนาครั้งที่ ๒ เลยแม้แต่น้อย และในการ แต่งคัมภีร์อรรถกถาของฝ่ายเถรวาทก็ได้ใช้ หลักฐานข้อมูลที่หลากหลาย ไม่ได้มีการแต่ง เอง แต่เป็นการอาศัยการรวบรวมเรียบเรียง อย่างเป็นระบบจากหลาย ๆ คัมภีร์ซึ่งหนึ่งใน จำนวนนั้นก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหา รวมอยู่ด้วย ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษารายละเอียดใน ประเด็นที่เกี่ยวกับอิทธิพลของคัมภีร์มิลินท ปัญหาที่มีต่อคัมภีร์อรรถกถาว่า มีการนำ หลักฐานในเนื้อหาของคัมภีร์มิลินทปัญหามา ใช้อย่างไรและเพื่อมุ่งที่จะตอบปัญหาอะไร และเพราะเหตุใดคัมภีร์มิลินทปัญหาจึงได้รับ การยอมรับจากผู้เรียบเรียงอรรถกถา เป็นต้น ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าเมื่อได้ผลการวิจัยเช่นใดแล้ว น่าจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาของผู้ที่สนใจ ในประเด็นดังกล่าวในอนาคตต่อไป

### วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของ คัมภีร์มิลินทปัญหาและคัมภีร์อรรถกถา
๒. เพื่อศึกษาอิทธิพลของคัมภีร์มิลินท ปัญหาที่มีต่อคัมภีร์อรรถกถา

### ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษานี้ ผู้วิจัยต้องการศึกษา อิทธิพลของคัมภีร์มิลินทปัญหาที่มีต่อคัมภีร์ อรรถกถา โดยข้อมูลที่จะศึกษาได้มาจาก หลักฐานข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาและหนังสือตำราและงาน เขียนต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้

### นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

อิทธิพล หมายถึง การที่คัมภีร์มิลินท ปัญหาได้เข้าไปมีอิทธิพลต่อพระอรรถกถา จารย์ในการแต่ง หรือการรวบรวมเรียบเรียง คัมภีร์อรรถกถาที่ลังกา

### ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระมหาวิสิษฐ์ ปญญาพตฺโน (ภช วิ) กล่าวไว้ในงานวิจัยเรื่อง การศึกษาเชิง วิเคราะห์เรื่องอุปมาภพในมิลินทปัญหา สรุป ได้ว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นเรื่องราวการ โต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามกับ พระนาคเสนผู้ตอบ เป็นคัมภีร์ที่สำคัญยิ่งใน พระพุทธศาสนาเถรวาท พระอรรถกถาจารย์ ในลังกาโดยเฉพาะพระพุทธโฆสาจารย์มัก อ้างอิงข้อคิดเห็นในคัมภีร์นี้เป็นหลักฐานยืนยัน การตีความหมายพุทธธรรมในงานของท่าน

คัมภีร์มิลินทปัญหามีคุณค่าทั้งในด้าน เนื้อหาสาระที่สอดคล้องตามบาลีพระไตรปิฎก และในด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีบาลี เป็น คัมภีร์พุทธปรัชญาที่มีลีลาการดำเนินเรื่องที่ ชวนติดตามเช่นเดียวกับบทสนทนาของพลาโต (Dialogues of Plato) ลักษณะเด่นของคัมภีร์

คือการใช้อุปมาอุปไมย ปัญหาที่ไม่ชัดเจนก็ทำให้ชัดเจน สิ่งที่เป็นนามธรรมก็สามารถนำมาเปรียบเทียบกับให้เห็นเป็นรูปธรรมได้อย่างชัดเจน<sup>๓</sup>

### วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) มีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

๑. แหล่งข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย จำนวน ๔๕ เล่ม คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาและปกรณ์วิเสส

๒. แหล่งข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ ตำรา เอกสาร และงานวิจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

๓. ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูล

๔. เรียบเรียง สรุปและนำเสนอผลการวิจัย

### ประโยชน์ที่จะได้รับ

๑ ทำให้ทราบถึงประวัติความเป็นมาของคัมภีร์มิลินทปัญหาและคัมภีร์อรรถกถา

๒ ทำให้ทราบถึงผลการวิเคราะห์อิทธิพลของคัมภีร์มิลินทปัญหาที่มีต่อคัมภีร์อรรถกถา

### สรุปผลการวิจัย

มิลินทปัญหา เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในช่วงระหว่างการรวบรวมพระไตรปิฎกกับการรจนาคัมภีร์อรรถกถา เป็นบทสนทนาระหว่างพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามกับพระนาคเสนเถระผู้ตอบ มีบทสนทนาโต้ตอบนั้นเองเป็นโครงสร้างของคัมภีร์ โดยจัดเนื้อหาสาระเป็นวรรค ประกอบด้วยหลักธรรมซึ่งเป็นที่น่าสนใจในยุคที่แต่ง และหลักธรรมที่สนทนาโต้ตอบกันนั้นมีความสำคัญอันเป็นเหตุให้ในยุคการแต่งคัมภีร์อรรถกถา พระอรรถกถาจารย์นำไปอ้างอิงในคัมภีร์อรรถกถาที่ตนรจนาด้วย จากการศึกษาพบว่า พระอรรถกถาจารย์ที่อ้างอิงถึงคัมภีร์มิลินทปัญหาในงานรจนาของตนมีเพียงรูปเดียวเท่านั้น คือ พระพุทธโฆสาจารย์ โดยที่ท่านใช้คำว่า วุตตเมตฺ นาคเสนตเถเรน ... บ้าง วุตตเมตฺ ... บ้าง ในการอ้างอิงทั้งหมดนั้น ผู้วิจัยพบประเด็นในการอ้างอิงที่ใช้คำว่าอิทธิพล ดังนี้ คือ อิทธิพลในด้านแนวคิดหรือการตีความ, อิทธิพลด้านวิธีการเขียน, อิทธิพลด้านการวินิจฉัยเกี่ยวกับพระพุทธองค์, อิทธิพลด้านการวินิจฉัยเกี่ยวกับหลักธรรม, อิทธิพลด้านการวินิจฉัยเกี่ยวกับวินัย, อิทธิพลด้านการวินิจฉัยพระอภิธรรม และอื่น ๆ คือ ไพนรกและการอุปมา-อุปไมย โดยสรุป คือ

อิทธิพลในด้านแนวคิดหรือการตีความ พระพุทธโฆสาจารย์อ้างอิงในสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก โดยอ้างอิงคำว่า อาหจฺจปท ในคัมภีร์มิลินทปัญหา

<sup>๓</sup> พระมหาวิสิษฐ์ ญาณวาทโน (ภุชวโร), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาอุปไมยในมิลินทปัญหา, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๕.

อิทธิพลด้านวิธีการเขียน ผู้วิจัยเชื่อว่า พระพุทธโฆสอาจารย์ก็เลือกใช้ภาษาบาลี เหมือนกับที่อรรถกถาอื่นๆ ที่แม้ถูกแปลเป็น ภาษาสิงหลแล้ว ท่านก็ปรีวรตกลับเป็นภาษา บาลีอีก

อิทธิพลด้านการวินิจฉัยเกี่ยวกับพระ พุทธองค์ แบ่งประเด็นย่อยออกเป็น ๒ คือ (๑) ประเด็นที่พระพุทธเจ้าแสดงคุณวิเศษ พระพุทธโฆสอาจารย์นำมาอ้างอิง ๓ ครั้ง คือใน สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาที่ขนิทาย พระ สุตตันตปิฎก, ในปัญจสุทนี อรรถกถา มัชฌิมนิกาย พระสุตตันตปิฎก, ในปรมัตถ โชติกา อรรถกถาขุททกนิกาย พระ สุตตันตปิฎก และ (๒) ประเด็นเกี่ยวกับการที่ พระพุทธเจ้าเกิดขึ้นคราวหนึ่งไม่เกิน ๑ พระองค์ พระพุทธโฆสอาจารย์อ้างอิง ๔ ครั้ง คือในสุมังคลวิลาสินี อรรถกถาที่ขนิทาย พระ สุตตันตปิฎก, ในปัญจสุทนี อรรถกถามัชฌิ มนิกาย พระสุตตันตปิฎก, ในมโนรธปุรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย พระสุตตันตปิฎก และในสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังค์ พระ อภิธรรมปิฎก

อิทธิพลด้านการวินิจฉัยเกี่ยวกับ หลักธรรม ผู้วิจัยเชื่อว่าพระพุทธโฆสอาจารย์ ยืนยันบทธว่า อาหจจปท รวมกับองค์ประกอบ เหล่าอื่นอีกมากมาเป็นบทตั้งแล้วตีความ หลักธรรม อิทธิพลด้านนี้อ้างอิงในสมันตปา สาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก

อิทธิพลด้านการวินิจฉัยเกี่ยวกับวินัย เป็นประเด็นเดียวกับการวินิจฉัยหลักธรรม ผู้วิจัยเชื่อว่าพระพุทธโฆสอาจารย์ยืนยันบทธว่า อาหจจปท รวมกับองค์ประกอบเหล่าอื่นอีก มากมาเป็นบทตั้งแล้วตีความพระวินัย อิทธิพลด้านนี้อ้างอิงในสมันตปาสาทิกาอรรถ กถาพระวินัยปิฎก ประเด็นต่อมาที่อ้างถึงวินัย คือสิกขาบทเล็กน้อย พระพุทธโฆสอาจารย์ได้ อ้างอิงในในสุมังคลวิลาสินีอรรถกถาที่ขนิทาย พระสุตตันตปิฎก และประเด็นเกี่ยวกับการไม่ เป็นอาบัติเพราะฝัน พระพุทธโฆสอาจารย์ อ้างอิงในสมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย ปิฎก

อิทธิพลด้านการวินิจฉัยพระอภิธรรม แยกเป็น ๓ ประเด็นย่อย คือ (๑) ประเด็น เกี่ยวกับความเร็วของจิต พระพุทธโฆสอาจารย์ อ้างอิง ๒ ครั้ง คือในสารัตถปกาสินี อรรถ กถาสังยุตตนิทาย พระสุตตันตปิฎก และใน มโนรธปุรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย พระ สุตตันตปิฎก (๒) ประเด็นความต่างกัน ระหว่างสัญญา วิญญาณและปัญญา พระ พุทธโฆสอาจารย์อ้างอิงในสารัตถทีปนี อรรถ กถาสังยุตตนิทาย พระสุตตันตปิฎก และ (๓) ประเด็นเกี่ยวกับความหมายขององค์ธรรมคือ อินทรีย์ พระพุทธโฆสอาจารย์อ้างอิงในอัฐฐ สาลินี อรรถกถาธรรมสังคณี พระอภิธรรม ปิฎก

อิทธิพลด้านอื่นๆ คือเรื่องความร้อน ในอเวจีมหานรก พระพุทธโฆสจารย์อ้างอิงใน ปรมัตถโชติกา (ธัมมปทัฏฐกถา) และการ

อุปมา-อุปไมย พระพุทธโฆสจารย์ใช้ทุกคัมภีร์  
อรรถกถาที่ท่านแต่ง

เมื่อสรุปตามอรรถกถาพระไตรปิฎก  
แล้ว พบว่าพระสูตรตันตปิฎกอ้างอิงมากที่สุด  
รองลงมาคือพระอภิธรรมปิฎก และพระวินัย  
ปิฎก อ้างอิงน้อยที่สุด

**ข้อเสนอแนะเพื่อการทำวิจัยครั้งต่อไป**

ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิจัยตามหลักการ  
และวิธีการ แล้วได้นำเสนอครบแล้วทุกอย่าง

ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ แต่ยังมีประเด็นที่  
น่าสนใจ ควรแก่การศึกษาค้นคว้า จึง  
เสนอแนะเพื่อการศึกษาวิจัยดังนี้

- ๑) การศึกษารูปแบบภาษาบาลีใน  
คัมภีร์มิลินทปัญหา
- ๒) การศึกษาวิเคราะห์หลักการ  
ตีความพระพุทธพจน์ในคัมภีร์มิลิน  
ทปัญหาที่ได้รับมาจากคัมภีร์  
เปฏโฆปะเทศและเนตติปกรณ์

### บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **มิลินทปญฺหอยุคฺคกถา-ฎีกา** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.  
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๕๑.  
พระมหาวิศิษฐ์ ปญฺญาวฑฒโน (กฤษวี). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาอุปไมยในมิลินทปัญหา”.  
**วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช  
วิทยาลัย, ๒๕๔๕.

(ภาพกิจกรรม ป.โท)